

Անահիտ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

«ԵՂԱՆ» ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐՔԱՌՆԵՐՈՒՄ

«Եղան» հասկացությունը՝ որպես բառահոդված, ընդգրկված է Հայերենի բարբառագիտական ատլասի (ՀԲԱ) նյութերի հավաքման ծրագրի «Բառային գուգարանություններ» բաժնում (հ. 97):

Եղանը երկրագործական երկու կամ ավելի մատներով գործիք է, որով «խտոր տեղափոխում են կամ կայր շրջում (միս երեսը դարձնում)»: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *եղան*-ը բնիկ հայկական բառ է «կազմուած –ան մասնիկով՝ եղ կամ յեղ «դարձնել, շրջել, փոխել» (<հնխ. *q^uel-՝ արմատից)¹: Գ.Չահուկյանը, անդրադառնալով հայերենի և արևելակովկասյան լեզուների փոխհարաբերության հարցին, նշում է այդ լեզուներում զգալի թվով հայկական փոխառությունների՝ այդ թվում նաև *եղան* բառանվան առկայությունը²:

Բառանունը վկայված է հայ մատենագրության մեջ: Հ.Աճառյանը և Նոր հայկազյան բառարանը հղում են Ստեփանոս Սյունեցուն. «Չեղանն՝ որով զկալն սփռեն, կոչեն մատ: Կազմել գրեղս *եղանա*»³ (այս և հետագա ընդգծումները մերն են – Ա.Ա.):

ՀԲԱ նյութերում *եղան* բառանունն իր հնչյունական տարբերակներով առկա է հայերենի բարբառների 214 խոսվածքներում:

Գրական *եղան* տարբերակը գրանցվել է Արենի (Վայոց ձորի մարզ), Հաղզոն (Բուլանդիս) և Շավրավա (Ն.Բուրվարի /Իրան/) գյուղերի խոսվածքներում:

Հնչյունական *եղան*, *եղան*, *եղան* տարբերակներով բառանունն առկա է հայերենի բարբառների 37 խոսվածքներում՝ ընդգրկելով Կարինի (19 խոսվածք), Խարբերդ-Երզնկայի (1՝ Խարբերդ), Մուշի (8), Սասունի (5), Տալվորիկ-Մոտկանի (3՝ Արփի, Բիջունք, Նիչ), Երևանի կամ Արարատյան (1՝ Կողբ) բարբառները, ընդ որում, *եղան* տարբերակը գրանցվել է միայն Մուշի Սկրագոմ գյուղի, իսկ *եղան* տարբերակը՝ Ախալքալաք քաղաքի խոսվածքներում:

Հնչյունական *յեղան*, *յեղան*, *յեղան*, *յեղան*, *յեղան*, *յեղան*, *յեղան* տարբերակները գրանցվել են 120 խոսվածքներում՝ ընդգրկելով Խարբերդ-Երզնկայի (1՝ Սվջոդ), Մուշի (11), Տալվորիկ-Մոտկանի (3), Վանի (3), Դիաղիմի (1՝ Ծաղկաշեն /Ապարան/) Կարինի (16), Բայազետի (3), Երևանի կամ Արարատյան (36), Խոյ-Մարաղայի (4), պարսկահայոց (16), Ղարաբաղի (18), Շամախիի (1՝ Սաղյան) բարբառները և Ղազախ-Կիրովաբադի (7) միջբարբառը:

Հնչյունական *յրդոլ*, *յրդոլի*, *յրդոլի*, *յրդոլի*, *յրդոլի* տարբերակները գրանցվել են 41 խոսվածքներում՝ ընդգրկելով Ղարաբաղի (39), Մեհտիշենի (1՝ Մեհտիշեն) և Ագուլիսի (1՝ Յոնա) բարբառները: Առանձին տարբերակներ են արձանագրվել Սյունիքի մարզի Խնածախ (յրդուլի), Քաջարան քաղաքի և Նախիջևանի Կյաղ գյուղի (յրդուլի) խոսվածքներում: Ղարաբաղի 5 գյուղերի խոսվածքներում գրանցվել է *դոլի* տարբերակը: Հրդոլի եզակի տարբերակն է գրանցվել Մերրիի բարբառի Կարճևանի խոսվածքում:

Գրանցվել են նաև *հեղան* (Աբարբեկյան /այժմ՝ Արտիմետ, Արմավիրի մարզ/), *հեղան* (ք.Ախալքալաք) *հեղան* (Բուլանդիս /այժմ՝ Քասախ, Կոտայքի մարզ/ և Փանիկ /Մուրմալու/) տարբերակները:

Հնչյունական *յրդոլի* զուգաձևը գործածվել է նաև Հաղրուփի խոսվածքում, որը վկայել է Ա.Պողոսյանը՝ նշելով հնչյունափոխության հետևյալ դեպքերը՝ *ե>ու*, *ա>օ*, *ն>լ*⁴: Ղարաղաղում *դոլի* կոչվող գործիքի կիրառությունը փաստել է նաև Հ.Հովսեփյանը՝ նշելով, որ կարում, այդ գործիքով հարվածելով հասկերին, հատիկն անջատում էին

¹ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան (ՀԱԲ), հ. Բ, Եր., 1973, էջ 14–15:

² Գ. Չ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 613:

³ ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 14: Հ. Գաբրիել Անեռիքեան, Հ. Խաչատուր Միրմելեան, Հ. Սկրտիչ Ազերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (ՆՀԲ), հ. Ա, Եր., 1979, էջ 652:

⁴ Ա. Պ ո ղ ո ս յ ա ն, Հաղրուփի բարբառը, Եր., 1965, էջ 16, 18, 51:

ծղոսից⁵: Քեսաբ-Սվեդիայի բարբառում արձանագրվել են *ըղուն* (Քեսաբ) և *իղուն* (Սվեդիա) եզակի տարբերակները⁶:

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *եղել* «կալը եղանով միս երեսը դարձնել» բայը գործածվել է Ղազարյա-Կիրովաբադի և Ղարաբադի բարբառներում: Բուլանդխում *յեղ* բառը նշանակել է «կրկնակի հերկ կամ վար», իսկ *յեղնել-ը*՝ «արտը իրար վրայ երկու անգամ վարել, որպեսզի հողը շուտ գայ և արևի տակ լաւ այրի»: *Եղել / յեղնել* բայը նույն իմաստն է ունեցել նաև Սեբաստիայի բարբառում, Բաբերդի և Ախալքալաքի խոսվածքներում⁷: Ի դեպ, նույն իմաստով *յեղել* բայը վկայված է հայ մատենագրության մեջ՝ «Գիրք վաստակոց»-ում. «Եւ զհերկերն նոյնպէս վաստակել, *յեղել* և սրբել յամենայն ազգ խոտոց, որ զարտն աղէկ տայ»⁸: Երզնկայի բարբառում, Ալաշկերտի խոսվածքում *եղնել / յեղնել* բայը գործածվել է «եղանով վերցնել» իմաստով⁹:

Հ.Աճառյանը արձանագրել է նաև *եղանաեղ* «կալը եղանով եղնելը» (Ղազարյա)¹⁰ կցական և *եղան անել* «եղանով խոտը դիզել» (Ախալքալաք)¹¹ հարադրական բարդությունները:

ՀԲԱ նյութերում գրանցվել են «եղան» հասկացության մի շարք բառաանվանումներ՝ *երկու(երեք-, չորս-, հինգ)մատնի* /ըստ մատների քանակի/, *քառէշտ*, *հոսելի*, *յարբա*, *լամիառ*, *վիկկա* և այլն:

1. *Երկու(երեք-, չորս-, հինգ)մատնի*

Բառանունները բարդված են բնիկ հայկական *երկու* (հնիւ. *dwo, *dwōu ձևից), *երեք* (հնիւ. *tréyes ձևից), *չորս* (հնիւ. *k⁴etuores ձևից), *հինգ* (հնիւ. *penk^we ձևից) և *մատն* (հնիւ. *māt- արմատից) և *ի* ձևությամբից¹²:

Երկմատնի և *երեքմատնի* բառերը վկայված են հայ մատենագրության մեջ: Ն-ՀԲ-ն հղում է Աթանաս Ալեքսանդրացուն, որի ճառերի միջնադարյան քարգմանության մեջ վկայված են *երկմատնի* և *երեքմատնի* բառերը. «Իսկ նորա մնացեալ միայն ի վերայ իսաչին, որպէս զայգին *երկմատնի* կամ *երեքմատնի*, բացատարածեալ աստի և անտի զձեռան...»¹³: Գտել ենք Ն-ՀԲ համապատասխան բառահոդվածում չհղված ոսկեդարյան մի վկայություն, որտեղ *երկմատնի* բառանունը գործածված է գործիք նշանակությամբ. «Եթէ ոչ ի դարբնութենէն ունիցի զրահն, եւ *երկմատնին*, զխոփն...»¹⁴:

ա. *Երկմատնի*

ՀԲԱ նյութերի 26 խոսվածքներում գրանցվել են *երգումաղ*, *երգումաղէն*, *երգումաղնէ*, *երգումաղնի*, *երգումատ*, *երկրմատ*, *երկումատ*, *երկումատէն*, *երկ³ումատ*, *երկումատ(իկ)*, *երկումատնի* տարբերակները՝ ընդգրկելով Մուշի (12), Վանի (4), Խարբերդ-Երզնկայի (5), Խոյ-Մարաղայի (2), Սեբաստիա (1՝ Խոունավիլ), Կարինի (1՝ Ուզունքիլիսա), Ղարաբադի (1՝ Բուզումի) բարբառները: Արձանագրվել են *երկմատան* (Դենդիլ /Սեբաստիա/), *ըրգըմեղին* (ք.Քեսաբ) և *հերգիմանդ* (ք.Մալաթիա) եզակի տարբերակները: Արմավիրի Առատաշեն գյուղի խոսվածքում գրանցվել է *երկու մատ* հարադրական բարդությունը:

⁵ Հ. Հ ռ վ ս ե փ յ ա ն, Ղարադադի հայերը, հ. 1, Ազգագրություն, Եր., 2009, էջ 170:

⁶ Յ. Չ ո լ ա ք ե ա ն, Քեսապի բարբառը, Հալէպ, 1986, էջ 200: Տ.Անդրեսայան, Սվեդիայի բարբառը (Քիսրինըզի լեզուն), Եր., 1967, էջ 359:

⁷ Կ. Գ ա բ ի կ ե ա ն, Բաղդիք Սեբաստահայ գաւառալեզուի, Երուսաղէմ, 1952, էջ 175: ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 15:

⁸ Գիրք վաստակոց, քարգմանութիւն նախնեաց յարաբացի լեզուէ, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1877, Դոտն ԽՁ, էջ 35:

⁹ Գ. Տ է ռ Վ ա ռ ղ ե ա ն, Երզնկա-Կամայս գաւառաբարբառը եւ ազգագրական յուշեր, Երուսաղէմ, 1968, էջ 192: Ք. Մաղաթյան, Ալաշկերտի խոսվածքը (Ապարան-Արագածի տարածք), Եր., 1985, էջ 133:

¹⁰ ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 15:

¹¹ ՀԳԲ, էջ 293:

¹² ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 50, 66, 95, 631, հ. Գ, Եր., 1977, էջ 270:

¹³ Ընդդիմասացութիւն Սրբոյն Աթանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրիացոյ ուղղափառի եւ Արիստի հերձուածողի Յարագա Աստուածութեան Որդոյ, Ս.Աթանասի Աղեքսանդրոյ հայրապետի ճառք /թուրք և ընդդիմասացութիւն/, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1899, էջ 181:

¹⁴ Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի Յաւետարանագիրն Մատթոս, հ. Բ, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1826, Գիրք երկրորդ, Ճառ ԻԷ, էջ 745:

էրկու մատ «երկմատանի եղան» հարադրությունը գրանցել է նաև Ն.Սկրուչյանը Գամիրքի խոսվածքում¹⁵։ Կ.Անդրեասյանը Սվեդիայի խոսվածքներում փաստել է ըրգըմուդ եզակի տարբերակը¹⁶։

բ. *Երեքմատանի*

Հնչյունական *իրեքմադ, իրեքմատ(իկ), իրեքմատանի, իրեկմադ, իրեքմադ* տարբերակները գրանցվել են 8 խոսվածքներում և ընդգրկում են Կարինի (1՝ Կաղզվան), Տավորիկ-Մոսկանի (1՝ Մրցանք), Մուշի (2), Մալաթիայի (1՝ Մալաթիա), Սեբաստիայի (1՝ Չարա), Երևանի կամ Արարատյան (2), Խոյ-Մարաղայի (1՝ Գառնի /ՎԲ/) բարբառները։ Չիգյան (Փերիա /Իրան/) գյուղի խոսվածքում գրանցվել է *հիրեքմատանի* տարբերակը։ Արձանագրվել են *իրեք մատ* (Առատաշեն /Արմավիրի մարզ/), *իրեք մադ* (Ալիջան /Մուրմալու/ և Արծվիկ /Սասուն/), *իրեք՝ մատ* (Օհանավան /Արագածոտնի մարզ/), *հ՝իրեք մատ* (Մուսուն /Բայազետ/) հարադրությունները։

գ. *Չորսմատանի*

Չոռսըմատ, չոռսմատ, չորսմատ, չոռսմատ, չորսմադ, չորսմատ տարբերակները գրանցվել են հայերենի բարբառների 9 խոսվածքներում՝ ընդգրկելով Մուշի (2), Տավորիկ-Մոսկանի (1՝ Կոռ), Խոյ-Մարաղայի (3), Բայազետի (1՝ Կարքի /ՎԲ, Արագածոտնի մարզ/), Երևանի կամ Արարատյան (2) բարբառները։ Գրանցվել են նաև *չորս մադ* (Հախվերիս և Ալիջան /Մուրմալու/, Դուման /Խնուս/), *չորս մատ* (Առատաշեն /Արմավիրի մարզ/, Մուսուն /Բայազետ/), *չորսը մատ* (Օհանավան /Արագածոտնի մարզ/), *չորս մադ* (Արծվիկ /Սասուն/) հարադրությունները։

Չորս մատ «փայտյա չորսմատանի եղան» հարադրությունը գրանցվել է նաև Գամիրքի խոսվածքում¹⁷։

դ. *Հինգմատանի*

Չիգյան (Փերիա /Իրան/) գյուղի խոսվածքում գրանցվել է *հինգմատանի* բառաձևը։ Արձանագրվել են նաև *հինգմադ* (Մալաթիա) և *հինգմոդ* (Ֆոնուս /Չեթուն/) հնչյունական տարբերակները։

2. *Քառեշտ*

Քառանունը կազմված է բնիկ հայկական *քառ* (հնխ. *k²vr-, *k²vr- արմատից)¹⁸ և *-իշտ* (-շտ) ձևությներից։

ՀԲԱ նյութերում *քառեշտ, քառշտ, ք՛առեշտ, ք՛առեշտ, ք՛սնեշտ, ք՛սնեշտ, քյառեշտ, ք՛ս՛իշտ* տարբերակները գրանցվել են հայերենի բարբառների 91 խոսվածքներում՝ ընդգրկելով Պոլսի (1՝ Չիբուխու) միջբարբառը, Մուշի (14), Վանի (39), Տավորիկ-Մոսկանի (1՝ Կրխու), Բուն-Սասունի (1՝ Հազգո), Կարինի (2՝ Չոլախու, Գոմաձոր) և արևելյան խմբակցության Երևանի կամ Արարատյան (8), Ջուղայի (1՝ Հին Ջուղա), Խոյ-Մարաղայի (19), պարսկահայոց (5) բարբառները։ Վանի 6 գյուղերի և Մասիսի (Արարատի մարզ /ՎԲ Խոյից/) խոսվածքներում արձանագրվել են *ք՛եռեշտ, ք՛եռըշտ, ք՛եռիշտ, ք՛եռիշտ* տարբերակները։ Ուրմիայի /Իրան/ Կարսկըզ, Բանդիբո գյուղերի խոսվածքներում գրանցվել է *ք՛արեշտ* տարբերակը։ Առանձին բնակավայրերի խոսվածքներում գրանցվել են հնչյունական եզակի տարբերակներ՝ *քառաշտ* (Թաղիաբաղ /Միանդոս, Իրան/), *ք՛րեշտ* (Սրվադղի /Շատախ, Վան/), *քառեշ* (Ամբերդ և Դոդա /Արմավիրի մարզ/), *ք՛սնեշ* (Արենի /Վայոց ձորի մարզ/), *քառեշք* (Մրցու /Մոսկան, Բիթլիս/), *չսնեշտ* (Իքի-Աղաջ /Ուրմիա, Իրան/)։

Մ.Մուրադյանը Շատախի խոսվածքում արձանագրել է *քյեռիշտ* տարբերակը¹⁹։ Սալմաստում գործածվել *քսնեշկ* կոչվող գործիքը²⁰։

Հայերենի բարբառների որոշ խոսվածքներում *քառեշտ* բառանունը գործածվել է այլ իմաստներով ևս։ Ըստ ՀԲԱ նյութերի՝ բառանունը հայերենի բարբառների 5 խոսվածքներում գրանցվել է «փոցխ» նշանակությամբ՝ ընդգրկելով Վանի (1՝ Մամուտանց

¹⁵ Ն. Մ կ ր տ չ յ ա ն, *Անատոլիայի նորահայտ հայ բարբառները և բանահյուսությունը, Եր., 2006, էջ 405*։

¹⁶ Տ. Ա ն դ ր ե ա ս յ ա ն, *նշվ. աշխ., էջ 359*։

¹⁷ Ն. Մ կ ր տ չ յ ա ն, *նշվ. աշխ., էջ 445*։

¹⁸ ՀԱԲ, հ. Գ, Եր., 1979, էջ 555–556։

¹⁹ Մ. Մ ու ը ա ղ յ ա ն, *Շատախի բարբառը, Եր., 1962, էջ 217*։

²⁰ Վ. Բ դ ո յ ա ն, *Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, էջ 411*։

գյուղախումբ), Երևանի կամ Արարատյան (1՝ Ազնաբերդ), Ջուղայի (1՝ Բողաջի), պարսկահայոց (2) բարբառները, իսկ 13 խոսվածքներում՝ «կալսած կալը մի տեղ ժողովելու փայտյա կոթավոր գործիք» նշանակությամբ՝ ընդգրկելով Վանի (6), Մուշի՝ (2՝ Կոպ, Քոշկ), Բայազետի (1՝ Արծափ), Ջուղայի (1՝ Հին Ջուղա), Խոյ-Մարաղայի (3) և պարսկահայոց (1՝ Հաջիաբաղ) բարբառները, ընդ որում՝ Բյուրականում /ՎԲ/ գրանցվել է *ք'սնէշկ* եզակի տարբերակը:

Քսնէշտ բառանունը գործածվել է ժողովրդական երգերում.

Կոտ ու կես ցորեն ունին կախելու համար...

Տունը երկու *քսնէշք* տըվեք էրնելու համար...²¹:

3. Լամփառ

Լամփառը հարդ փոխադրելու վեցմատնյա եղան է:

Գ.Ջահուկյանը *լամփառ* բարբառային բառը դասում է բառային այն հնարանությունների շարքին, որոնք գրաբարում չլիկայված հ.-ե. արմատներ կամ արմատական ձևեր են, «գալիս են հայերենի հիմնական շերտի միջոցով և ենթարկվում են հայերենի ընդհանուր օրինաչափություններին»: Համեմատելով *լամփա* (*լոփհ-) «առաստաղի տախտակ» (Մավասառ), *լամփառ* «վեցմատնյա եղան» (Նոր Բայազետ), *լամփացա* «խիստ լայն, լմփոշ» (Պոլիս), «հաստ ու կոպիտ» (Ղարաբաղ), *լմփոշ*, *լմբաստ* «հաստ, ...» (Ապարան, Բուլանըխ) «ձևով և իմաստով մերձավոր բառաձևերը»՝ Գ.Ջահուկյանը գտնում է, որ դրանք ծագում են հ.-ե. lēb/p-, lōb/p-, lāb/p-, lēb/p-, (slēmb(h) «թույլ կախվել, շրթունք» ձևերից²²:

Բառանունը ՀԲԱ նյութերում գրանցվել է հայերենի բարբառների 3 խոսվածքներում՝ առանձին տարբերակներով՝ *լամփար* (Արտամետ /Վան/) *լմմփառ* (Աստապատ /Նախիջևան/), *լմմփսն* (Գառնի /ՎԲ/):

ՀԲԱ նյութերում բառանունը այլ՝ «կալսած կալը մի տեղ ժողովելու փայտյա կոթավոր գործիք» նշանակությամբ գրանցվել է Կոտայքի մարզի Չորաղբյուր և Գեղաշեն, Արարատի մարզի Ազատավան և Նախիջևանի Նորաշեն գյուղերի խոսվածքներում (Խոյ-Մարաղայի բարբառ):

Ս.Անատունին փաստել է բառանվան՝ «մեծ հեծանոց կամ հորսլի՝ չորս հատ լայն և երկար մատերից բաղկացած, որով յարդ են ցնում հոռի /չաքան/ կամ կողովի մեջ» նշանակությամբ գործածությունը Իզդիրում, Խոյում, Ղլթիմարում (Էջմիածին), Կոտորում (Իրան)²³: Բուլանըխում բառանունը գործածվել է փոխաբերական իմաստով՝ խոշոր, լայն (ուտների մասին)²⁴:

4. Յարա

Հայերենի բառարաններում բառանունը ստուգաբանված չէ, նշված չէ նաև փոխառության աղբյուրը: Կարծում ենք՝ բառանունը փոխառվել է թուրքերեն *yaba* «երկժանի եղան», «փայտյա եղան» ձևից²⁵:

ՀԲԱ նյութերում *յարա* բառանունը գրանցվել է հայերենի բարբառների 39 խոսվածքներում և ընդգրկում է Մուշի (1՝ Շիրվանշեխ), Ագուլխի (1՝ Տանակերտ), Խոյ-Մարաղայի (4), Հավարիկի (1), Ղարաբաղի (19), Շամախիի (2՝ Շահումյանավան, Մաղրասա) բարբառները և Պոլսի (1՝ Ռոդոսթո) ու Ղազախ-Կիրովաբադի (10) միջբարբառները: Գրանցվել են նաև *յարսի* (Եղեգիս /ՎԲ Խոյից, Վայոց ձորի մարզ/) *յարա* (Քարագուլիս /ՎԲ Խոյից, Վայոց ձորի մարզ/), *յարա* (Թուսկուլու /ՎԲ Դիադինից, Գեղարքունիքի մարզ/) և *յարա* (Բանթաղ /այժմ՝ Ջուղաբար, ՎԲ Ալաշկերտից, Գեղարքունիքի մարզ/) հնչյունական եզակի տարբերակները:

Բառանունը «չորսմատանի փայտյա եղան» նշանակությամբ գործածվել է Գամիրքի խոսվածքում²⁶:

²¹ Հազար ու մի խաղ. ժողովրդական երգարան, խմբագրեցին Կոմիտաս վարդապետ և Մանուկ Աբեղյան, Եր., 1969, էջ 71:

²² Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., 1972, էջ 283, 294:

²³ Մ ա հ ա կ վրդ. Մ մ ա տ ու ն ի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912:

²⁴ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, Եր., 2002, էջ 199:

²⁵ В. Р а д л о в, Опыт словаря тюркских наречий, т. 3, ч. I, Санкт-Петербург, 1905, էջ 273, Турецко-русский словарь, М., 1977, էջ 902, <http://www.nisanyansozluk.com/?k=yaban>:

²⁶ Ն. Մ կ ր տ չ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 439:

Ըստ ՀԲԱ նյութերի՝ Հաջրնում և Մամունի Բայլուդ գյուղում բառանունը գործածվել է «կալսած կալը մի տեղ ժողովելու փայտյա կոթավոր գործիք» նշանակությամբ:

Վ.Բոդյանը գրանցել է *փշի յարա* անվանական հարադրությունը. այդ անվամբ կարճակոթ երկժանին գործածվել է Իջևանում²⁷:

5. Հոսելի

ՀԱԲ-ում բառը ստուգաբանված չէ:

Բառանունը *հոսող* և *հոսիչ* տարբերակով վկայված է հայ մատենագրության մեջ: ՆՀԲ-ն և ՀԱԲ-ը հղում են Ս.Գիրքը, Ոսկեբերանին, Եփրեմ Ասորուն և Հովհաննես Երզնկացուն²⁸: Գտել ենք մի վկայություն Դավիթ Քոբայրեցու «Յաղագս Երգոյ երգոցն տեսութիւն փաստաբանութեան» գործում. «Եւ կամ օրինակ առակի առնուլ զօճն պղնձի կենսակիր չարչարանաց Տեսուն, կամ տապարն առ արմատ ծառոյն ի Յոհաննէ հեծանն *հոսիչ*, կալն օրանն կա/լ/սելն, զատանելն *հոսչաւ* զյարդն ի ցորենոյն, բողբոջել թզենոյն և ոյք այլ ևս»²⁹: Երեմիա Մեղրեցու՝ XVII դարավերջին տպագրված բառարանում *հեծանոց* բառանվան դիմաց նշվում է *հիստելին*, իսկ *հեծան* բառանվան դիմաց՝ *հոսելի, եղամ*³⁰:

ՀԲԱ նյութերում բառանունը գրանցվել է 17 խոսվածքներում՝ հնչյունական 13 տարբերակներով՝ *հէրսիլ* (Վ.Ճամբարակ /Գեղարքունիքի մարզ/), *հիսիլա* (Ֆոնուս /Չեչյուն/), *հիսաիլու* (Խտրբեկ /Սվեդիա/), *հոսելլի* (Արագածոտնի մարզի Մելիքցյուղ և այլ գյուղեր), *հոստըլի* (Բողազի /Չարմահալ, Իրան/), *հուրսելի* (Մինագան, Լիվախան և Աղբուլաղ /Չարմահալ, Իրան/), *հոսելի* (Խարբերդ և Չմշկածագ), *հորսելի* (Վարդիսաղ /Մուշ/, Արծվիկ /Մասուն/), *հորսըլլ*³¹ (Գելիեզուզան /Մասուն/), *հորսըլի* (Գարաքյարիս /Բուրվարի /Իրան/), *հօրսուլի* (Տոլոբ /Մյունիքի մարզ/), *ֆոսըլի* (Ամբերդ և Դոդս, Ծաղկունք և Շահունյան /Արմավիրի մարզ/), *ֆորսըլի* (Էվջիլար /Մուրմալու/):

Բարբառագիտական և ազգագրական գրականության մեջ արձանագրվել են նաև այլ հնչյունական տարբերակներ՝ *հիսիլա* (Քեսաբ)³¹, *հոսուիլա* (Արամո)³², *հոսելի* «հինգմատանի փայտյա եղան» (Գամիրք)³³ *հոսելի, վրսիլի* (Շիրակ)³⁴, և այլն: Բառանվան ուղիղ՝ *հոսելի* ձևը գրանցվել է Չարսանճագի և Բայլուի խոսվածքներում³⁵:

Հ.Աճառյանը վկայել է *հոսել* «հովին տալով՝ երնելով ցորենը յարդն զատել» բայի գործածությունը Բինկեանի (Ակն) խոսվածքում³⁶:

ՀԲԱ նյութերում բառանունը գրանցվել է նաև այլ իմաստներով: Հոսըլլի տարբերակը Նամակերդ և Դարդուն (Փերիա /Իրան/) գյուղերի խոսվածքներում գործածվել է «փոցիս» նշանակությամբ: Բառանունը «կալսած կալը մի տեղ ժողովելու փայտյա կոթավոր գործիք» նշանակությամբ է գրանցվել 15 խոսվածքներում՝ ընդգրկելով Սեբաստիայի (1՝ Դենդի), Քեսաբ-Սվեդիայի (1՝ Քեսաբ), Խարբերդ-Երզնկայի (2), Մուշի (3), Տավրոսիկ-Մոտկանի (1՝ Շեն), Մասունի (2), Կարինի (1՝ Գլքիլիսա /Վրաստան/), Երևանի կամ Արարատյան (2), պարսկահայոց (2) բարբառները (արձանագրվել են *հիսիլի, հորսելի, հորսելիկ՝, հոսելի, հոսըլի, հոսըլի* և այլ հնչյունական տարբերակներ):

²⁷ Վ. Բոդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 52:

²⁸ ՆՀԲ, հ. Բ, Եր., 1980, էջ 121, ՀԱԲ, հ. Գ, էջ 115:

²⁹ Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության, աշխ. Պ.Խաչատրյանի և Հ.Քյոսեյանի, Մայրաքոռ Ս. Էջմիածին, 2003, էջ 533:

³⁰ Բառգիրք հայոց, արարեալ ի Մուրք Էջմիածին Երեմիայ վարդապետ, Լիվոնո, 1698, էջ 180:

³¹ Յ. Չոլաբեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 259:

³² Ա. Ղառիբյան, Հայերենի նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ, Եր., 1958, էջ 61:

³³ Ն. Մկրտչյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 429:

³⁴ Փշրանք Շիրակի ամբարներից, հատկեց Աղ.Մխիթարեանց (=Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա), Մոսկուա-Միքսանդրապոլ, 1901, էջ 286 («փարաքանչիւրը մի հոսելի առած կը բարձրանայ թեղի գլուխն ու կսկսեն էրնել»), Վ. Բոդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 411:

³⁵ Վ. Բոդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 409, Բայլու. իր սովորությունը, կրթական ու իմացական վիճակը եւ բարբառը, աշխատասիրեց Յարութիւն քին. Սարգիսեան /Ալեքոյ, Գահիրէ, 1932, էջ 469:

³⁶ ՀԳԲ, էջ 668:

Բառանունը գործածվել է նաև հայ բանահյուսության մեջ. «Մի ծառից թի էլ կրլի, *հորսլի (ֆորսլի)* էլ»³⁷:

6. Վիլկա

Բառանունը փոխառյալ է ռուսերեն *вила* «եղան» ձևից³⁸:

ՀԲԱ նյութերում բառամական *վիլ, վիլզի, վիլկ, վիլկա, վիլկը, վիլկի, վիլք, վիլքի* տարբերակները գրանցվել են հայերենի բարբառների 91 խոսվածքներում՝ ընդգրկելով Պոլսի (1՝ Օրդու) միջբարբառը, Մուշի (7), Սասունի (4), Տավուրիկ-Մոտկանի (2՝ Մրցանք, Կուսգետ), Վանի (1՝ Սպարան /ՎԲ, Արագածոտնի մարզ/), Կարինի (1՝ Չոլախլու), Համշենի (4), Բայազետի (2՝ Լճաշեն և Կարմիր /ՎԲ, Գեղարքունիքի մարզ/), Երևանի կամ Արարատյան (4), Խոյ-Մարաղայի (4), Ղարաբաղի (1՝ Վաղատուր /Մյունիքի մարզ/) բարբառները:

Կաթնաղբյուր (Կոտայքի մարզ) գյուղի խոսվածքում գրանցվել է *վիլկ* եզակի տարբերակը:

7. Քամեյի

ՀԱճառյանը բառանունը ծագեցնում է *քամի* չստուգաբանված ձևից³⁹:

Բառանունը ՀԲԱ նյութերում *ք'իմեյի* հնչյունական տարբերակով գրանցվել է Ղարաղաղի Ուրգոթյուն, Ղասանաշեն և Վիման բնակավայրերի խոսվածքներում:

Հ.Մուրադյանը Կարճևանի և Կաքավաբերդի խոսվածքներում գրանցել է *քիմիլ* «հինգամատնանի եղան» տարբերակը⁴⁰: Հաղբութի խոսվածքում գործածվել է *քրմեյի* տարբերակը⁴¹:

ՀԲԱ նյութերում *ք'իմեյի* տարբերակը այլ՝ «կալսած կալը մի տեղ ժողովելու փայտյա կոթավոր գործիք» նշանակությամբ գրանցվել է Ղարաղաղի Սարդու և Նորաշեն գյուղերի խոսվածքներում: Հ.Հովսեփյանը փաստել է Ղարաղաղում *քիմիլի* կոչվող՝ «մարդու ձեռքի մնան՝ 5 մատերից բաղկացած փայտե գործիքի» գործածությունը, որով տեղացիները շրջել են մանրացած ցողունը⁴²:

ՆՀԲ-ն և ՀԱԲ-ը նշել են *քամեյ* «քամիով՝ այսինքն՝ հողմով հոսել», «քամիով երնել» բայը, որը վկայված է դեռևս XI դարում. «...զմնացեալսն ձեռամբ աղացեալ լեսոյր և հողմով քամեալ տափարակէր գտեղին...»⁴³:

Բարբառագիտական գրականության մեջ գրանցվել են բառակազմական տարբերակներ: Ա. Մարգարյանը Գորիսի տարածաշրջանի խոսվածքներում արձանագրել է *թիյաքամ* «թիով կալ քամելը» իսկական և *թիյաքամ տալ* «թիով քամել» հարադրական բարդությունները⁴⁴:

8. Դըրզան

Բառանունը փոխառյալ է թուրքերեն *dirən* (բարբառային՝ *dirgen*) «եղան» ձևից: Ինչ վերաբերում է բառամական ծագմանը, ապա Ս.Նշանյանը, ով թուրքերենի ստուգաբանական բառարանի հեղինակ է,⁴⁵ համացանցում դրված տարբերակում նշում է, որ *dirgen* ձևը ծագում է հունարեն *δίκρονον* «երկժանի եղան» բառից⁴⁶:

ՀԲԱ նյութերում *դիյրեն, դիյրյան* եզակի տարբերակները գրանցվել են համապատասխանաբար Պարտիզակի և Խասկալի (Նիկոմեդիա) խոսվածքներում, Հաջընի բարբառում արձանագրվել է *դիյրյան* եզակի տարբերակը: *Դըրզան, դ'ըրզան, դըրզ'ան, դ'ըրզ'ան, դ'ըրզան, դիյրզ'ան, դիյրզըն, դ'իյրզյան* տարբերակները գրանցվել են 19 խոս-

³⁷ Քնար հայկական, խմբագիր՝ Մ. Միանսարեանց, Մ. Պետերբուրգ, 1868, գլ. Ազգային կամ հայախոս առածք, էջ XII:

³⁸ М.Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т.1, Москва, 1986, էջ 314:

³⁹ ՀԱԲ, հ. Դ, էջ 548-549:

⁴⁰ Հ. Մուրադյան, Կարճևանի բարբառը, Եր., 1960, էջ 234, Նույնի՝ Կաքավաբերդի բարբառը, Եր., 1967, էջ 208:

⁴¹ Ա. Պոլսի, աշխ., էջ 23:

⁴² Հ. Հովսեփյան, աշխ., հ. 1, էջ 172:

⁴³ Գրիգոր Մարտիրոսյան, թուրքերեն բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանոթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրասպօ, 1910, ՀԹ, էջ 222:

⁴⁴ Ալ. Մարգարյան, Գորիսի բարբառը, Եր., 1975, էջ 392:

⁴⁵ S. Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul, 2007:

⁴⁶ <http://www.nisanyansozluk.com/?k=dirgen>:

վածքներում՝ ընդգրկելով Սեբաստիայի (1՝ Մանջալիկ), Մուշի (13), Կարինի (1՝ Լաոյի Մավրակ), Գիադինի (1՝ Ջուջան), Բեյլանի (1՝ Սովուլուխ և Աթլիս) և Համշենի (2՝ Ճենիկ, Օրմոնթոյ) բարբառները: Բուլանըխի Միրբար գյուղի խոսվածքում գրանցվել է *դ'որգ'ան* եզակի տարբերակը:

Կարինի բարբառում *դ'որգան* «երեք մատնանի եղան» տարբերակն է գրանցել Հ.Սկրտչյանը⁴⁷:

ՀԲԱ նյութերում գրանցվել են «եղան» հասկացության այլ բառանուններ ևս, ինչպիսիք են՝ *հաչա* (9), *շանա* (6), *դորմորդ* (2՝ Սևերեկ /Գիարբեքիր/ և Եկմալ /Արճեշ/), *չանգալ* (2՝ Շուլավեր /Վրաստան/, ք.Եվդոկիա), *չաթալ* (2՝ Խարբերդ, Չմշկածագ), *անադոդ* (2՝ Չարա և Գենդիլ /Սեբաստիա/), *դորմորդ* (2՝ Սինազան, Լիվասիան և Աղբուլաղ /Չարմահալ, Իրան/), *բանֆիզ* (1՝ Բալահովիտ /Կոտայքի մարզ/), *դվանի* (1՝ Վերնաշեն /Վայոց ձորի մարզ/), *դուրմուն* (1՝ Գեննով /Վ.Բուրվարի, Իրան/), *կասիան* (1՝ Գոնս /Վան/), *մրդե* (1՝ Կարմունջ /Եդեսիա/), *մջլֆա* (1՝ Ռաբատ /Մասուն/), *մորմոր* (1՝ ք.Ջեյթուն), *մաներ* (1՝ Տիգրանակերտ), *սալմաստ* (1՝ Մարմետ և Պոդանց /Վան/), *փերուն* (1՝ Արմաշ /Նիկոմեդիա/), *փըշըկալ* (1՝ Կրիստ /Բիթլիս/), *փուօծըխ* (1՝ Լիճք /Գեղարքունիքի մարզ/):

Բարբառագիտական գրականության մեջ արձանագրվել է ՀԲԱ նյութերում չգրանցված *երկիշտ* «երկասյրանի եղան» (Կարճևանի խոսվածք), *երգժանի*, *իրեքժանի* «երեք ժանիքով կամ ատանով գործիք, մասնատրապէս երեք ճիղով թի, որով կալը կը դարձնեն, կը դիզեն եւ կ'երնեն» (Երզնկայի բարբառ), *խօղժողվիչ*, *խօղվերդեվիչ* (Համշենի Խոփայի խոսվածք) բառակազմական տարբերակները⁴⁸:

Այսպիսով, եղան գործիքը հայերենի բարբառներում կոչվել է ավելի քան 30 բառանուններով: ՀԲԱ նյութերում խոսվածքների քանակով լայն տարածական ընդգրկում ունեն *եղան* (174 խոսվածք), *քառեշտ* (111), *վիկա* (92), *յաբա* (43) *երկումատնի* (30) բառանունները՝ իրենց հնչյունական տարբերակներով, սահմանափակ տարածական ընդգրկում ունեն *դորգան* (23), *հոսելի* (17), *չորմատնի* (15), *երեքմատնի* (14) բառանունները՝ իրենց հնչյունական տարբերակներով, հազվադեպ հանդիպող բառանունների թվին են դասվում՝ *հաչա* (9), *շանա* (6), *հինգմատնի* (3), *լամֆառ* (3), *քամելի* (3) և այլն:

НАИМЕНОВАНИЯ ПОНЯТИЯ "ВИЛЫ" В АРМЯНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

___ Резюме ___

___ А. Абраамян ___

В земледельческих работах важное место занимают вилы, которые в армянских диалектах имели разные наименования – yelan, k'arešt, vilka, yaba, yerkumatni, dərgan, hoseli, č'orsmatni, yerek'matni, hač'a, šana, lamp'ar и т.д.

В статье рассматривается этимология некоторых отмеченных выше наименований, представляются некоторые слова и словосочетания, образованные от них, на основе 500 говоров армянских диалектов дается их ареальное описание.

По численности говоров более широкое распространение имеют наименования yelan (174 говор), k'arešt (111), vilka (92), yaba (43) yerkumatni (30) (в их фонетических разновидностях), ограниченное распространение имеют наименования dərgan (23), hoseli (17), č'orsmatni (15), yerek'matni (14), к числу редко встречающихся наименований относятся hač'a (9), šana (6), lamp'ar (3) и т.д.

⁴⁷ Հ. Մկրտչյան, Կարինի բարբառը /հնչյունաբանություն, ձևաբանություն, բառարան/, Եր., 195, էջ 135:

⁴⁸ Հ. Մուրադյան, Կարճևանի բարբառը, էջ 183: Գ. Կոստանդյան, Երզնկայի բարբառը, Եր., 1979, էջ 152: Գ. Տէր Վարդանեան, նշվ. աշխ., էջ 207: Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը /նյութեր և ուսումնասիրություններ/, Եր., 2009, էջ 296: Հ. Աճառյանը վկայել է Գարարադի բարբառում իրկիշտ/իվիշտ «... ուղիղ մատերով հոսելի, որով խոտ ևն կը բարձրացնեն» տարբերակի առկայությունը (տե՛ս ՀԳԳ, էջ 402):